

ТУҒАН ТІЛ №1 (42), 2020

ЕЛАРАЛЫҚ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ,
ӘДЕБИ-ҒЫЛЫМИ АЛЬМАНАХ

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ ТӨРАҒАСЫ
Ғалымжан МЕЛДЕШОВ

БАС РЕДАКТОР
Зауытбек ТҰРЫСБЕКОВ

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ
Бижомарт ҚАПАЛБЕК

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА
Смағұл ЕЛУБАЙ

Сұлтанәлі БАЛҒАБАЙ
Ауыт МҰҚИБЕК

Амангелді ҚОЖАБЕК
Айнагүл КӨКЕН

Бабакұмар ХИНАЯТ (*Мажарстан*)

Сұраған РАХМЕТ (*Моңғолия*)

Сәуле СОВХОЗҚЫЗЫ (*РФ, Орынбор*)

Садыков ТАШБОЛАТ (*Қырғызстан*)

Махамбет ЖҮСПОВ (*Өзбекстан*)

Роза БАҚБЕРГЕНОВА (*Түркия*)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Аягүл ОМАРОВА

МЕНШІК ИЕСІ: Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің

Тіл саясаты комитеті

Альманах Қазақстан Республикасының

Мәдениет және ақпарат министрлігінің

Ақпарат және мұрағат комитетінде қайта тіркеуден өтіп,

2007 жылғы 23 шілдеде №8514-А куәлігі берілген.

МАЗМҰНЫ

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы 3

АДАМЗАТТЫҢ АБАЙЫ

Ахмет Байтұрсынұлы. Қазақтың бас ақыны 5
 Ahmet Baitursynuly. Qazaқтыń bas aqyny..... 10
 حمەت بايتۇرسىن ۇلى. قازاقتىڭ باس اقىنى 14
 Prof. Dr. Ercan ALKAYA. Абай Құнанбаев туралы Түркиядағы ғылыми жұмыстар 22

АЛАШ ТУЫ АСТЫНДА

Орынай Жұбаева. Тұрағұл Абайұлының өмірі мен шығармашылығы 26
 Аман Мәделханұлы Абасилов. Мұстафа Шоқай естелігінің тілдік, стильдік және танымдық сипаты 32

ҚАЗАҚТЫҢ КӨШПЕЛІ ТАҒДЫРЫ

Талапбек Тынысбекұлы. Мен көрген Иран 46
 تالاببەك تىنسىبەك ۇلى. مەن كورگەن يران 54
 Әділет Ахметұлы. Гималайдан асқан көштің куәгері– Ғайни апаның әңгімесі..... 66
 Adilet Ahmetuly. Gimalaıdan asqan koshıtiń kúageri– Ǵainı apanyń ańgimesi..... 71

ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ АХУАЛЫ

Жаңалықтар 75
 Jańalvatar 76
 جاڭالىقتار 77
 Сәуле Совхозқызымен сұхбат..... 78
 Saýle Sovhozqyzymen suhbat..... 80
 ساۋله سوۋحوز قىزىمەن سۇحبات 82

ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ

Асқар Жұбанов, Дархан Тоқмырзаев, Күнсұлу Пірманова. Қазақ тілінің мәтіндер корпусы – қазақ тілін зерттеудің жаңа (парадигмасы) үлгісі 84
 Айнұр Ахметова. Отандық цифрлы әдебиет және көркем туындылардың цифрлану үдерісі. 90

Орынай ЖҰБАЕВА

Филология ғылымдарының докторы

ТҰРАҒҰЛ АБАЙҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Елбасы Н.Назарбаев: «Қазақ тарихында қазақ ұялатын ештеңе жоқ... Әр халықтың тарихында есімі мәңгі өшпестей ел жадында сақталатын тарихи тұлғалар болады», – деген еді. Ұрпаққа үлгі етіп, ұлттық рухты оятуда еңбектерін негіз етуге болатын тұлғаларымыздың бірі – қоғам қайраткері, абайтанушы, аудармашы, ғалым Абайұлы Тұрағұл.

Тұрағұл Абайұлы 1875 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданында туған, Абайдың Әйгерімнен туған баласы. Бастапқыда ауыл молдасынан оқып, сауат ашқан, кейін орысша да оқыған. Ниязбек Алдажаров «Абай туралы әңгімелер» атты мақаласында Тұрағұлдың орысша, қазақшаға жүйрік болғанын айта келіп, Көкбай Жанатайұлының естелігін келтіреді: «Абайдікіне келген орыс досы сол Тобықты ішінде Мамай руына бармақ болды. Абай қасына мені қосып жіберді. Тұраш та ере шыққан. Ауылдан шыға бере әңгімеге кірістік, орыс

ортамызда, мен өзімше «орысшаға тәуірмін ғой» деп сөйлесе бастаған соң Тұрағұл да араласты. Орыс тілін «білгіш» мен елеусіз қалып, қонағымыз Тұрағұлмен сөйлесіп кетті. Сөйтсем, ол орыстың жазушыларын біледі екен. Ақырында мен жанторсық сияқты босқа салақтап барып қайттым. Тұрағұлдың орысшаға жетік екенін бірінші рет естіп, таң қалдым» [1].

Әкесі, ағалары – Оспан, Әбдірахман, Мағауия қайтыс болған соң Тұрағұл Абайұлы 1904 жылы болыс сайланған. 1905 жылы өз еркімен болыстықтан босаған.

Бала кезінен әкесі – Абайдың қолында өскендіктен, Абай шығармашылығын, қай өлеңі қандай себеппен жазылғанын жақсы білген. Сондықтан 1909 жылы немере ағасы – Кәкітай Ысқақұлымен бірге Абай Құнанбайұлының тұңғыш өлеңдер жинағын құрастырған. Әлихан Бөкейханға Абайдың өлеңдерін, өмірбаяны туралы деректерді тапсырған. 1905 жылы «Семипалатинский

листок» газетінде (№250-252, 1905), 1907 жылы «Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела РГО» (1907, №3) деген басылымдарда жариялаған «Абай (Ибрагим) Құнанбаев» атты мақаласында Әлихан Бөкейхан: «Оригинальные сочинения Абая и его переводы из Пушкина (отрывок из «Евгения Онегина»), Лермонтова и Крылова собраны его сыном Турагулом и в непродолжительном времени будут изданы Семипалатинским Подотделом императорского РГО под редакцией А.Н.Букейханова», – деп жазады [2].

Тұрағұл абайтану ғылымының қалыптасуына өлшеусіз үлес қосып, ақын өлеңдерінің текстологиясының дұрыс сақталуына, әкесі туралы деректердің кейінгілерге жетуіне атсалысқан. М.Әуезовке жазып берген «Әкем Абай туралы» атты естелігі [3] 1933, 1940 жылдары Абай шығармалар жинағында жарияланған. Мұхтар Әуезов Абай туралы жазбаларында Тұрағұлға сілтеме жасап отырады.

Ұлтын сүйген Тұрағұл Абайұлы елдің болашағы үшін қажет істерге, Алаш қозғалысына белсене атсалысқан, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытұлы, Әлімхан Ермеков, Мұхтар Әуезов, т.с.с. алаш зиялыларымен жақын араласқан. 1916 жылы майданның қара жұмысына аттанған жігіттер жарақат алған не науқастанған кезде орыс тілін білмеуіне байланысты қазақтың оқыған, тіл білетін азаматтары тілмаш ретінде еңбек еткен. «Қазақ» газетінің 221-санында Әлихан Бөкейхан жариялаған тілмаш жігіттердің тізімінде Тұрағұл Абайұлының да аты-жөні көрсетілген.

1917 жылдың 5-13 желтоқсан аралығында Орынбор қаласында өткен екінші жалпықазақ сійезіне қатысқан, «Алаш» партиясының Семейде ашылған облыстық комитетіне мүше болып сайланған. «Қазақ» газетінің 1917 жылдың 18 желтоқсанындағы 255-санында: «Екінші жалпы қазақ-қырғыз сійезі бүкіл Алаш баласын біріктіріп өз алдына ав-

тономия етуге қаулы қылды. Бұл туралы Түркістан қазағымен келісу үшін Алаш ордасы 5-ғинуарда Түркістан шаһарында Сырдария облысының сійезін шақырады. Сійезге болыс басы бір өкіл келсін. Мұстафа һәм жолдастары бұл сійезді 10-ншы ғинуарға шақырған еді. Оны өзгертін, 5-інде болсын делінді. Түркістан қазақтарымен сөйлесуге Алаш ордасы Бакыткерей Құлмановты, Мирякуб Дулатовты һәм Тұрағұл Құнанбаевты жібереді. Уақыт шұғыл, мәселе зор болғандықтан шақырылған өкілдер сійезге айтылған күннен қалмай келулері керек», – делінген.

1922 жылы Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатовтармен бірге тұтқындалып, төрт айдай қамауда болады. Кейін Ақшоқыдағы атақонысына кетіп, біржола шығармашылықпен шұғылданбақ болады. Орыс әдебиетін терең меңгерген қайраткер көркем аудармамен де, ғылыми аудармамен де айналысқан. А.М. Горькийден аударған «Челкаш» атты әңгімесі 1925 жылы М.Әуезов редакторлық еткен «Таң» журналының бірнеше санында жарияланған. Сондай-ақ А. Неверовтің «Ортақшыл Мария», «Мен өмірге жерікпін», Джек Лондонның «Баланың ерлігі», Болеслав Прустың «Антеқ қыран» әңгімелерін де қазақ тіліне шебер аударған. Көркем аудармадан бөлек А. Бельцерден «Қолдағы малдардың, құстардың құрт ауруы болмағы жайы» (1926), С.П. Пиридолиннен «Мал шаруасының насихаттары» (1926), Г.Сперанскийден «Балалы әйел не білу керек» (1927), т.с.с. медицинаға, малшаруашылығына қатысты ғылыми әдебиетті де тәржімалаған. Мәскеудегі КСРО халықтары Кіндік баспасынан шыққан көптеген аудармаларында Тұрағұл өзінің аты-жөнін көрсете алмаған кездері де болған. Сондай-ақ Тұрағұл Абайұлының Джек Лондоннан тәржімалаған «Мартин Иден» атты романының қолжазбасы сақталмаған. «Алладан мен қапа боп, тілеген күн», «Хат», «Әбішке», «Жауап хат», т.б. өлеңдер жазған

[4]. Аударма ісіне маманданбаса да, Тұрағұл дарыны, еңбекқорлығы нәтижесінде классикалық аударма үлгісін жасаған.

Алайда кеңес үкіметі Тұрағұл Абайұлының шығармашылықпен айналысуына мүмкіндік бермей, 1927 жылы қайта тұтқындайды. Семей округтік комиссиясының 1928 жылдың 19 қарашасындағы қаулысы бойынша бір топ ауқатты адамдармен бірге Тұрағұл Абайұлы да жазықсыз кәмпескеге ілініп, бүкіл отбасымен Шымкентке жер аударылады.

Шыңғыстау ауданы Семей округінен жер аударылған Тұрағұл Ибрагимовтың 1928 жылдың 28 қаңтарында Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің төрағасына жазған арызы ҚР Орталық Мемлекеттік архивінде [5] сақталған. Онда кәмпескеге заңсыз ілініп отырғанын: тізім шаңырақ көтеріп, бөлек тұратын ұлы – Зубаирдың мал-мүлкімен бірге есептеліп отырғанын, мал саны 300-ден асатын ауқатты адамдар ғана кәмпескеге ілінетіні туралы арнайы қаулы болса да, бұл мөлшерден он есе аз, хан тұқымына жатпайтын, орта шаруа санатындағы отбасының кәмпескеге ілініп отырғанын, декретке сәйкес берілген азын-аулақ қаражат Шымкентке жеткенше жолда түгесілгенін айта келіп: «Существование мое ни чем не обеспечены к тому жена и сын больные туберкулезом. Резкое климатические отличие вселенного места отражается не благоприятно даже физически здоровым, больным это смерть, здоровье же ухудшается. Живу сейчас распродажей одежды, дальнейшем обречены на холод. Экстренная отправка не позволила мне реализовать не тронутые конфискацией вещи, разрешение на распродажу не давалось там и здесь.

Нас наделяют землею. Отсутствием земледельческих орудий и средств обработки таковой нашел бесполезен. Физическое существование обеспечить невозможно, если не будет помощи извне. Мне до сего времени неизвестно и мне необъявлено по какой статье я выселен и конфискован. Выселение

с семейством срочные или бессрочные, тоже неизвестно. При конфискации были извращения декрета, конфисковался седло и ковер, находящийся в употреблении, по декрету конфискации не подлежащие. Извращение законоположений Семипалатинскими властями в прошлых компаниях, никому не секрет, и я являюсь жертвою их извращений и ошибок. На искомании изложенного прошу отменить мое выселение как бедняка, выселение их моего семейства отдельного сына Зубаира, обеспечить физическое существование семейства. Последующее уведомите Сыр-Дарьинскому окрисполкому г.Чимкент К.А.С.С.Р.», – деп жазады.

Хаттан байқап отырғанымыздай, кәмпеске барысында шолақ белсенділер асыра сілтеп, Тұрағұл Абайұлының кілемі мен ер-тоқымына дейін тартып алған.

Кейін Тұрағұл әулетінің жағдайы күннен күнге нашарлай береді. Тұрағұлдың үлкен қызы – Ақылия естелігінде Мұхтар Әуезов пен Тұрағұл Абайұлы соңғы рет 1933 жылы кездескенін айта келіп, Мұхтар Әуезовтің үйінде совнарком бастығы – Ораз Исаевқа: «Балаларым жоқ, өзіме жұмыс бермейді, рұқсат жоқ. Аудармаларым басылмайды. Қалай күн көрем, не істеуім керек?», – деп өзінің ахуалын баяндап, хат жазғанын, алайда О. Исаев: «Әзір ештеңе дей алмаймын. Кейін көрерміз», – деп жауап қайтарғанын жазады [6].

Жазықсыз қаралау, қудалау салдарынан қоғам қайраткері, ақын, аудармашы, абайтанушы, публицист Тұрағұл Абайұлы дертке шалдығып, 1934 жылдың 6 наурызында қайтыс болады. Тұрағұлдың зираты жайында қызы Мәкен (Мағрипа): «Тұраш ағам 1934 жылы 6 наурыз күні 59 жасында қайтыс болды. Шымкент қаласының орталығындағы мұсылман зиратына жерленді. Кейін сол зираттың үстінен химзавод салыныпты. Завод салынар алдында Тұраш ағаның сүйегін алатын жанашыр жақыны болмай, завод астында қалды. Ол кезде біз Шымкенттен ауысып, басқа жаққа кеткен болатынбыз», – деп жа-

зады [6].

Абайдың дарынды ұлдарының бірі, шебер аудармашы, қоғам қайраткері, ұлтын сүйген Тұрағұл Абайұлының еңбегі ұзақ уақыт көпке беймәлім болып келді. 1993 жылы Тұрағұлдың өлеңдері мен «Челкаш» атты аудармасы «Әкем Абай туралы» естелігі, зерттеу мақаласы «Абайдың ақын шәкірттері» жинағында жарық көріп, сол жылы «Әкем Абай туралы» естелігі Б.Байғалиевтің құрастыруымен жеке кітапша болып шықты.

2018 жылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, ҚР Ұлттық кітапханасы, ҚР Орталық мемлекеттік архиві мен Л.Гумилев атындағы ЕҰУ «Алаш» ғылыми-зерттеу институты бірлесіп, Тұрағұл Абайұлының шығармалар жинағын бастырып шығарды [7]. Кітаптың жарық көруіне әсіресе алаштанушы ғалым, Л.Гумилев атындағы ЕҰУ «Алаш» ғылыми-зерттеу институтының директоры, PhD Сұлтан Хан Аққұлының еңбегі зор болды. Жинаққа Тұрағұл Абайұлының А.М. Горькийден аударған «Челкаш» атты әңгімесі, Джек Лондоннан аударған «Баланың ерлігі», А. Неверовтен аударған «Мен өмірге жерікпін», «Ортақшыл Мария», Г.Н. Сперанскийден «Балалы әйел не білуі керек?», А.Б. Белицерден «Қолдағы малдың, құстардың құрт ауруы болмағының жайы», Пиридолин С.П. «Мал шаруасының насихаттары» т.с.с. аудармалары, «Әкем Абай туралы» естелігі енді. Жинаққа енген шығармаларына қысқаша тоқталып өтсек:

«Баланың ерлігі» – Тұрағұл Абайұлының Джек Лондоннан аударған әңгімесі. 1927 жылы Мәскеудегі КСРО халықтарының кіндік баспасынан жарық көрген. Әңгіменің екінші атын жақша ішінде «Эскимос елінің тұрмысынан алынып жазылған әңгіме» деп береді де эскимос халқы туралы қысқаша сипаттама береді: «Ескімос: бұрынғы заманда аңшылық бен барып қалған сары тұқымнан таралған ел, бүгүн сол темір қазықтың астында – әмісе қыс болып қар басып жататұн жерде. Үйі қардан болады. Те-

резесі мұздан, дәулеті аңдардың егі, қайғысы қарны болып жүрген ел».

Одан бұрын Күннің Жерді айналмайтыны, керісінше, Жердің Күнді айналатыны, Жердің домалақ екені, күн мен түннің алмасуы, экватор, полюс, қай жерлерде ыстық, қай жерлерде суық болатынын айта келіп, Қазақ даласының қай жерде тұрғаны, Темірқазықтың астына қарай жүре берсе (қазақ жұлдызға қарап бағдарлаған ғой) суый беретіні, Африкада не себепті өте түсінікті тілмен жеткізілген. Коммуникативті грамматика ұстанымдары тұрғысынан айтар болсақ, бұл жерде Тұрағұл Абайұлы оқырманның аялық аялық білімін, адресат-адресант факторын ескергенін көреміз. Сол себепті сөзінің басын: «Бұл кітепшені оқыушы алаштың баласы, жалпы алаш баласына ескіймос деген елдің жәйі мәлім емес шығар, қысқаша сезім бергенім артық болмас деп, мына төмендегі сөзді жаздым», – деп бастайды.

«Әнтек қыран» – Б.Прустан тәржімалаған атты әңгімесі. Бұл да «Баланың ерлігі» деген жинақта берілген. 1927 жылы Мәскеудегі КСРО халықтарының кіндік баспасынан жарық көрген жинақтың көлемі – 40 бет. Таралымы – 5000 дана.

«Мен өмірге жерікпін» – Тұрағұл Абайұлының А. Неверовтен тәржімалаған әңгімесі. Бұл кітап та 1927 жылы Мәскеудегі Кіндік баспадан шыққан. Таралымы – 4000 дана.

«Ортақшыл Мәрийә» деген әңгіме де А. Неверовтен аударылған. Бұл әңгіме де «Мен өмірге жерікпін» атты жинақта берілген.

«Шелкаш» – Тұрағұл Абайұлының М. Горькийден аударған әңгімесі. Әңгіме «Таң» журналының 1925 жылғы 4, 5-сандарында жарияланған. XX ғасырдың басында Мағжан Жұмабаев та М. Горькийдің бірқатар шығармаларын қазақ тіліне аударып, орыс жазушысы тарапынан ерекше жоғары бағаланғаны белгілі.

«Балалы әйел не білуі керек» атты Г.Н. Сперанскийден тәржімалаған кітабы 1927 жылы КСРО халықтарының кіндікбаспасынан шыққан. Таралымы – 4000 дана.

Кітап қазаққа өте түсінікті, жеңіл тілмен аударылған. Жазушыдан деп берілген түсінігінде: «Қазақтың даласы, кірістіеннің қаласы аз-маз ойанып келеді. Қанша заманнан бері қараңғылықта қалған солардың өміріне де бала асырау тұралы жарық еніп келеді. Қазақ пен кірістіеннің әйелдері де жалпы адам мен бірдей адам екендігін, күң емес екенін сезді. Бұл сезім әрйіне көңілі ояу, жас жігерлі әйелдерде көп. Жас ана қайтсе баласының өлмегенін тілеп, дені сау адам болмағына тырысып, доғдырдан баланы қалай асырауды сұрап, дәрігерлерге жолыққан сайын сол тұралы әңгіме қозғайды. Мұндай талапты әйелге, әрйіне, көмек қолымызды созыуға, ұақыт пен пайдаланып, ел арасына ғылым таратыуға, ескілік пен өзінше алысыуға кіріскенмынау жігерлі әйелді қолтықтауға, күш көмегімізді көрсетіуге біз, әрйіне, міндеттіміз», – делінген. Яғни Тұрағұл Абайұлының оқырман факторын ескере отырып, қазақ әйелінің таным-түсінігіне, қабылдауына лайықтап аударғаны байқалады. Тіпті өлшем атаулары да қазақша: «Бала ай сайын 11/2 қадақ не 11/4 қосады. Жұмасында 3/8 қадақ қосады» т.б.

«Бұл кітеп баланы қалай тәрбиіе етіуді, қалай асырауды үйретпек. Қандай нәрседен балаға ауырыу ұшырап әрісі өліп, берісі кем адам болады, соның жайын айтпақ», – дей отырып, бала күтіміне қатысты мәлімет былайша жіктелген: «Қалай үйретсек солай болады», «Сыйырдың сүті мен асыраудың жолы», «Әсіресе баланың тазалығын қарастыр», «Қоспалап жасаған тамақ», «Баланың өлшеуі», «Баланы қалай күтіу керек», «Баланы қалай кійіндірген жөн», «Баланың төсегі», «Баланы әуеге алып жүрудің жөні», «Баланың денінің саулығының белгісі».

«Балалы әйел не білу керек» атты кітаптағы ұстанымдар М.Жұмабаевтың «Педагогикасындағы» қағидаттарға өте ұқсас келеді: «Балаға бос емізік емізбе. Жыламасын деп тербетпе. Баламның неден жылағанын біліп, содан құтқар. Ауызына бос емізік тықпа. Тербетіп басын айландырма. Бос емізікті емемін деп әлек болады да залал табады.

Екінші емізік кір болады да баланың ауызын кірлетеді. Баланы іш нәрсе мен жұбатыудың керегі жоқ. Баланың қарыны тоқ, дені сау болса жыламайды. Жыласа да өзінен өзі ұуанады... Еш қашан баланы тербететүн не шайқайтүн бесікке салма. Ол балаға залалды. Тербетпек балаға залалды болғанның үстіне жаман әдеттендіреді. Тербеткеннен баланың басы айланып есі шығады» т.с.с. Кітаптың тілі қазаққа өте түсінікті, қазақы танымға лайық. Тек суреттеріне қарап қана аударма екенін аңғаруға болады.

«Қолдағы малдың, құстардың құрт ауруы болмағының жайы» атты кітабын А.Б. Белицерден тәржімалаған. Кітап 1926 жылы Семейдегі губерниялық баспадан шыққан. Таралымы – 2000 дана. Кітаптың басында «Құрт ауруы я түберкүлез деген не?» деген тақырыппен аурудың сипаты, қалай жұғатыны т.с.с. туралы ғылыми-танымдық материал берілген: «Бұл түберкүлезде басқа жұқпалы дерттерше адамның денесіне дарып, көбейіп өсетін кішкене тірі жәндіктер – мекірөб деп аталады. Мың есе ұлғайатұғын айна мен қарағанда – жіп-жіңішке тайақша болып көзге ілінеді. Осы мекірөб – түберкүлез атанып отырған дерттің йесін – алғаш 1882-інші жылы неміс жұртының әлімі «Рөберіт Коқ» деген адам тапқан. Сондықтан көбінесе Коқоптың тайақшасы депте атайды. Немесе «түберкүлездің тайақшасы» деп атай салады». Бұл жағынан Тұрағұлдың ұстаным, микроб, микроскоп, дертті анықтаған ғалымдар туралы ой-түсініктерінде дәрігер, қоғам қайраткері Ахмет Мамытұлының еңбектерімен үндестік байқалады.

Кітапта сиырдың, жылқының, қой мен ешкінің, ит пен мысықтың, құстардың қалай түберкүлез болатыны, ол адамға қалай жұғатыны, оған қандай шара қолдану керектігі, малды түберкүлезден сақтау шаралары егжей-тегжейлі көрсетілген. Кітаптың соңында «Байлаулар» деген тақырыппен кітаптағы бүкіл ой қорытылып, тұжырымдалып берілген: «Осы айтылғандардың бәрін жақсы, берік ұғыныу керек.

1) Түберкүлез я құрт дерті – жұқпалы дерт.

2) Құрт дерті жалғыз адамдарға ғана жұқпайды, қайыуандарға да жұғады.

3) Адамға адамнан да, малдардан да жұғады.

4) Құрт дерті көбінесе қақырықтан, түкіріктен жұғады. Түберкүлез болған малдың етін жете пісірмей жесе де, сүтін шйкі іше де жұғады.

5) Құрт болып ауырған адам жазылыуға болады. Егер ертерек емделсе (құрт болып ауырған адамдарға арнап шығарған кітаптарды оқы).

6) Ауырған малды сойып тастайтұғын кезі бар.

7) Малды жақсы қара, таза ұста, дұрыстап жемін бер.

8) Егер ауыру ма деп ойласаң, мал дәрігерін шақырып, ақылдасып, дерттің басқа малға, адамға жұқпас амалын істе.

9) Ауырған малды сау малдан бөл, науқасы қай науқас екенін дәлелдеп білгенше.

10) Мал мен құстың қораларын дерт білінген соң тазартып жұуып, желге қақызып, жаңа ізбес пен ағартып сылап, жұқпалы дерт жоғалғандай қылып дәрілеп тазарт.

XX ғасырдың басында алаш зиялылары ел ішін жайлаған індеттен құтқарудың жолдарын іздестіріп, жан-жақты ізденгені, елге пайдалы әдебиеттерді таратуға тырысканы байқалады.

«Мал шаруасының насихаттары» атты кітапшасы С.П. Пиридолиннен аударылған. Бұл кітап та 1926 жылы Семейдегі губерниялық баспадан шыққан. Кітапта Ресей еліндегі соғыстар, Еділ бойындағы ашаршылық салдарынан 1916 жылмен салыстырғанда 1921 жылы 23%-ға кеміп кеткені кесте түрінде көрсетілген (жылқы 31 мүліен бастан 23 мүліенге, сыйыр 49 мүліеннен 22 мүліенге, қой, ешкі 81 мүліеннен 57 мүліенге дейін кеміп кеткені көрсетілген. Ал қазақ даласында одан да көп қырылғаны белгілі. Кітапта малды қалай күту керектігі, тұқымын қалай асылдандыруға болатыны, сүтін молайту үшін не істеу керектігі егжей-тегжейлі сипатталған. Бұл

кітапты аударуда қазақтардың негізгі кәсібі – мал шаруашылығы болғандықтан, үйреніп, білуі қажет мағлұматтарды жеткізу, қазақтың тұрмысын, әл-ауқатын көтеру мақсатынан туындаған. Мұнда бүгінгі таңда да ескеретін насихаттар баршылық.

Тұрағұл Абайұлының «Әкем Абай туралы» естелігі абайтану ғылымына қосылған сүбелі үлес саналады. М. Әуезовке жазып берген естелігі 1933, 1940 жылдары Абай шығармалары жинағында, баспасөз беттерінде жарияланған. 1993 жылы «Абайдың ақын шәкірттері» атты жинақта, Б. Байғалиевтің құрастырған кітапшада басылды. Сондай-ақ қысқаша нұсқасы 2010 жылы «Аңыз адам» журналының 5-санында жарияланды.

Ғалымның бұдан басқа еңбектерін әлі де түгендеп, жинақтау қажет. Тұрағұл Абайұлының еңбектеріне текстологиялық зерттеу жүргізіп, аудармашылығының сөзді қолдану ерекшелігін, өзіндік жазу мәнерін нақтылап, кезінде авторы көрсетілмеген еңбектерін де анықтау қажет. Әдебиет тарихында, қазақ ғылымында, аударма ісінде өзіндік орны бар тұлға ретінде Тұрағұл Абайұлының еңбектері арнайы зерттеу нысаны болуға әбден лайық.

Пайдаланылған еңбектер:

1. Ниязбек Алдажаров Абай туралы әңгімелер //Жұлдыз. - 1992. - №1. - 95-б.
2. Еспенбетов А. Тұңғыш жинақ Абайтандудың алғашқы қарлығашы // Абай. - 2009. - №3. - 6-10-б.
3. Тұрағұл Құнанбаев Әкем Абай туралы [электрондық ресурс] // Абай әлемі: [http://abaialemi.kz/kz/post/view?id=113\(07.02.2017\)](http://abaialemi.kz/kz/post/view?id=113(07.02.2017))
4. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. - Алматы, 2006. - 8-том. - 528-б.
5. ҚР Орталық мемлекеттік архиві. - 135-қор, 1-тізбе, 174-іс. -2-3-б.
6. Абайдың қуғын-сүргін көрген ұрпақтары //Айқын. - 2019, 29 мамыр.
7. Тұрағұл Абайұлы Шығармалары. - Астана, 2018.

Аман АБАСИЛОВ

Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты

М. ШОҚАЙ ЕСТЕЛІГІНІҢ ТІЛДІК, СТИЛДІК ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Бүгінгі таңда мемуарды, оның ішінде естеліктерді тек тарихи және әдеби жағынан ғана емес, лингвистикалық қырынан қарастыруға да ерекше мән беріле бастады. Бұл әсіресе лингвистиканың антропоцентристік бағытындағы адамның ойлауы мен болмысы, әлеуметтік ортаны танып білуі мен ақиқат дүние туралы білімінің санада бейнеленуін қарастыратын когнитивті зерттеулердің нысанына айналуға.

Когнитивті лингвистика естелік авторының жеке шығармашылық болмысын, оның қоғамдағы рөлін, сонымен қатар ол өмір сүрген ортаның дүниетанымын, мәдениетін, тарихын т.б. типтік белгілерін қарастырғанда дәстүрлі лингвистиканың жетістіктерін: тілдік құралдарды қолданудың лексика-семантикалық, грамматикалық және стилистикалық мәселелерін де қамтиды. Сонда ғана естелік тіліндегі тілдік қолданыстардың қыр-сыры жан-жақты ашылып, автордың өзіндік тілдік қолданыстары мен тіл жұмсау шеберлігі айқындалады.

Естелік жанрына тән қасиет – автобиогра-

фиялық сипат. Естелік жазушы өзінің көрген-білгенін, куә болған оқиғаларын өзінің өмірімен байланыстыра отырып, қорытынды жасайды. Естелігін бірінші жақта баяндай отырып, өзі куә болған оқиғаға немесе саяси жағдайларға баға береді, өзі өмір сүріп отырған қоғамға деген көзқарасын білдіреді. Осының барлығы айналып келгенде өмірлік тәжірибе мен дүниетанымға байланысты [1]. Олай болса, естелік тілін зерттеу барысында автордың баяндаушылық шеберлігіне және тілдік құралдардың мүмкіндігін қаншалықты пайдаланғандығына талдау жасалып, өзіндік ерекшелігі көрсетілуі қажет. Осы айтылғандарды негізге ала отырып, біз Мұстафа Шоқайдың «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты еңбегіндегі тілдік бірліктердің (ономастикалық атаулардың, лексика-фразеологиялық бірліктердің және кейбір грамматикалық формалардың статистикалық, семантика-стилистикалық, контекстік, концептік) жұмсалымына жекелей тоқталып, автордың тілдік құралдарды қолдануының стилистикалық және танымдық ерек-

